

1.01

UDK: 323.1(497.1)"1945/1980"

Zdenko Čepić*

Titoizem in konec Jugoslavije

IZVLEČEK

Titoizem je izraz, ki se sicer v času obstoja druge Jugoslavije, v političnem jeziku mnogokrat imenovane tudi Titova Jugoslavija, ni uporabljal za njen politični sistem in njeno državno organiziranost. Bil je ozko povezan z Josipom Brozom - Titom. Po imenu in po dejstvu, da gre za dogajanje, povezano s časom njegovega vladanja. Gre enostavno za eponim v pravem pomenu tega pojma. Na eni strani je bil načelo, na katerem je temeljila druga Jugoslavija, na drugi strani pa način vladanja. Titoizem je lahko izraz za jugoslovanski tip socializma, za njegove značilnosti in za vso državo. Titoizem niti ni toliko ideologija, ampak je predvsem praksa. Je sredstvo oblasti. Je dejansko vprašanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni kot države, njene oblike državne organizacije, tj. federacije, in načela, na katerem je ta zgrajena, tj. na upoštevanju pravice do samoodločbe naroda vključno s pravico do odcepitev, in pa vprašanje političnega sistema te države – samoupravljanja. Vse, kar je mogoče razumeti kot titoizem, je predstavljalo drugo Jugoslavijo. Na eni strani je bil sredstvo vzpona te države, njenega nastanka in graditve (izgradnje), na drugi pa je bilo v titoizmu tudi seme njene razgraditve, njenega propada oz. razkroja celotnega sistema, razumljega kot titoizem. Dejansko konec druge Jugoslavije.

Ključne besede: Jugoslavija, Tito, socializem, politika

ABSTRACT

TITOISM AND THE END OF YUGOSLAVIA

Although the second Yugoslavia was often called Tito's Yugoslavia in political parlance, the term Titoism was rarely used for its political regime and the structure of its government at the time. The term was closely connected to the person of Josip Broz Tito. The connection was based both on the name and on the fact that the term applied to events that happened during Tito's rule. It is simply an eponym in the true sense of the word. On one hand, Titoism was the principle on which the second Yugoslavia was based, and on the other it was a method of governing. Titoism can also describe the Yugoslav type of socialism and its characteristic features, as well as the country in general. Titoism is not so much an ideology, but rather a practice. It is the government's means. Titoism is Yugoslavia as a country after World War II, it is the structure of the state administration, i.e. the federal government, and the principle on which it is based, i.e. the recognition of the nation's right of self-determination, including the right to secede, as well as the country's political

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 – SI Ljubljana, zdenko.cepic@inz.si

system – the workers' self-management. Everything that can be understood as Titoism was representative of the second Yugoslavia. On one hand, Titoism was the means for the country's rise, its creation and development (progression), but on the other hand, Titoism already contained the seed of the country's dissolution, its demise and the disintegration of the whole system known as Titoism. Of what was actually the end of the second Yugoslavia.

Keywords: Yugoslavia, Tito, socialism, politics

Druga Jugoslavija je bila država, ki je imela v času svojega obstoja dve uradni imeni.¹ Glede na začetne pojme oz. pojave v svojem imenu, Federativna ljudska republika Jugoslavija in nato Socialistična federativna republika Jugoslavija, je s tem izkazovala svoje bistvo oz. bistvo sistema, ki je bil za to državo značilen. Bila je namreč skupek, nerazdružljiva enota nacionalnega in razrednega. To se je kazalo kot federativnost in kot socializem v njegovi posebni, jugoslovanski različici – samoupravljanju. Ta sistem, državne organizacije in politične ureditve, ki so bili med seboj v soodvisnosti, kar je sicer značilnost sistema kot funkcionalne enote, je mogoče imenovati tudi titoizem.

Značilnost titoizma je bila zveza nacionalnega in razrednega, federativne organizacije države in političnega sistema socialističnega samoupravljanja ter oblasti v rokah komunistov. To sta izražali tudi obe imeni druge Jugoslavije, zlasti prvi označbi v obeh imenih iste države: Federativna ljudska republika Jugoslavija, Socialistična federativna republika Jugoslavija.

Titoizem je dejansko drugo ime – sinonim – za jugoslovanski socializem, za socialistični sistem, vključno z načinom oblasti, kakršen je bil v drugi Jugoslaviji. Še posebej to velja za čas od začetka petdesetih let 20. stoletja pa do konca te države v začetku devetdesetih let. Šlo je za sistem, ki je bil – če si priznamo ali ne – svojevrsten, originalen in se je razlikoval od socializma, kakršen je bil v drugem t. i. socialističnem svetu. Njegova učinkovitost pa je že drugo vprašanje. Kot ni preživel »realni« socializem, ni uspelo tudi jugoslovanskemu tipu socializma, ki se je predstavljal – tako so ga v kapitalističnem svetu, v političnem zahodnem bloku razumeli – kot drugačen, naprednejši in bolj demokratičen način socialistično-komunistične ureditve. Kot socializem s komunistično oblastjo v rokavicah.

Titoizem je dobil ime po Josipu Brozu - Titu, ki ga je poosebljal do svoje smrti.

¹ Zgodovina in razvoj druge Jugoslavije (1943/45–1991) sta pregledno in tudi problemsko predstavljena v mnogih zgodovinopisnih študijah. Med deli, ki obravnavajo čas druge Jugoslavije na pregleden način, so ravno zaradi njihove preglednosti najpogostejše navajane naslednje knjige (zato so navedene tudi tu): Dušan Bilandžić, *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980). Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)* (Zagreb: Globus, 1986). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1978 (3. knjiga)* (Beograd: Nolit, 1980). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988* (Beograd: Nolit, 1989). Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995).

Ne gre pa le za ime, saj je titoizem v svoji vsebini, v svojem bistvu, v veliki meri z vsem povezan s Titom.² Gre enostavno za eponim v pravem pomenu tega pojma, namreč v oblastnem smislu. Titoizem je po imenu in dejstvu, da gre pri tem za dogajanje – za zgodovinsko dogajanje in zgodovinske procese –, vezan zlasti na čas Titovega vladanja. Ko je Tito maja 1980 umrl, je titoizem začel padati v krizo v vseh svojih sestavnih delih in v krizo je s tem zapadla tudi država, ki jo je predstavljal. S smrtjo Tita je začela pospešeno odmirati tudi država, v kateri je bil titoizem celovit družbeni in državni sistem. Dejansko je bil politični, gospodarski, skratka celovit sistem jugoslovanske države od leta 1943/45 do 1991.

Titoizem je mogoče razumeti kot izraz jugoslovanske družbe in njene državnosti ter njene stabilnosti in trajnosti, vendar je po Titu titoizem zaradi svojega značaja in elementov, ki so ga predstavljali, postal nasprotnik samega sebe in razdiralec tistega, kar je izvorno pomenil. To je bila Jugoslavija kot država. Bistvo titoizma je bila namreč država. Močna jugoslovanska država.

Na eni strani je bil titoizem pojem ali fraza, ki se v Jugoslaviji sicer ni uporabljala, čeprav je bil dejstvo, bil je žitje in bitje, nekakšen *conditio sine qua non* obstoja druge Jugoslavije. Imel je druga imena, ki so označevala tisto, kar je mogoče označiti s pojmom titoizem. Dejansko pa je to lahko ime za ves sistem druge Jugoslavije, njen nastanek, razvoj in tudi konec.

Izraz titoizem se med vladanjem Josipa Broza - Tita, v času njegove oblasti v Jugoslaviji, ni uporabljal. Bil je slabšalno uporabljan na »vzhodu«, v državah t. i. realnega socializma kot sinonim za revizionizem, za odklon od »pravega«, sovjetskega tipa socializma, na »zahodu« pa je bil sinonim za mehki komunistični totalitarizem, za komunizem z bolj človeškim obrazom. Za bolj sprejemljiv komunistični režim, ki je pripravljen tudi na popuščanja in kupčije.

Razlog, da se jugoslovanski politični sistem ni imenoval po Titu, ki je bil vsaj simbolno njegov tvorec, dejansko pa sicer niti ne, je najbrž bil v tem, da ni bilo primerno imenovati celotnega sistema po njem, kot je bil v Sovjetski zvezi in državah, ki so bile njeni sateliti, imenovan po Stalinu. Tito se najbrž ni želel tako »izenačiti« s Stalinom. Sicer pa so vsi -izmi, ki izhajajo iz osebnih imen političnih voditeljev, dejansko razumljeni bolj v negativnem kot pozitivnem smislu. Vsekakor ima oznaka stalinizem slabšalen (pejorativen) pomen, v kakšni meri pa ga ima titoizem, je stvar stališč, presoje in pogledov. Danes je odnos do titoizma, Tita in Jugoslavije na ozemlju nekdanje jugoslovanske države odvisen od političnih, ideoloških in nacionalnih momentov. Tito vsekakor ni bil, kljub svojemu nagnjenju h »kultu osebnosti«, preti-

² O Josipu Brozu - Titu (1892–1980), njegovem življenju in delovanju je izšlo v Jugoslaviji ogromno knjig (najbrž niso preštete). Večina ima do Tita pozitiven odnos, mnogokrat kar »malikovalski«. Titova »uradna« biografija (z njo se je Tito, ki se je avtorju »razkril«, strinjal) je delo Vladimirja Dedijera, *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepisa* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953 in Državna založba Slovenije, 1972). V zadnjem času, po Titovi smrti in razpadu druge Jugoslavije, je bil Tito s svojim življenjem in delom podvržen »zgodovinski« in politični reviziji ter tudi kritiki zgodovinopisja; med deli, ki obravnavajo Titovo življenje in njegovo politično delovanje, je med vidnejšimi (med najbolj prodajanimi) knjiga Jožeta Pirjevca, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

rano naklonjen terminu titoizem. V času priprav na 7. kongres ZKJ februarja 1957 je Tito ta termin označil za »neumnost« in kot škodljivega, je v svoj dnevnik zapisal Dobrica Ćosić, ki je takrat Tita oboževal, kasneje pa nič več, ampak je bil do njega izrazito kritičen in kar kritikasterski. Takrat je Tito – po Ćosićevem zapisu – rekel: »Mi smo marksisti, nismo nikakvi titoisti«. ³

Za titoizem je mogoče šteti tisto, kar je Tito oblikoval s svojim političnim delovanjem in je predstavljalo osnovo jugoslovanske države: 1. narodnoosvobodilno vojno in revolucijo kot sredstvo prevzema oblasti; 2. federativnost kot obliko državne organizacije, ki je (ali naj bi) rešila t. i. nacionalno vprašanje in dala jugoslovanski državi zagotovilo »trajnosti« na osnovi »bratstva in enotnosti«; 3. samoupravljanje kot poseben tip socializma; 4. neuvrščенost – zunanjo politiko jugoslovanske države, ki jo je oblikoval – sooblikoval Tito in jo precej uspešno predstavljal v svetu.

Kot titoizem je tako mogoče razumeti vse, kar je bilo značilno za drugo Jugoslavijo. Titoizem je bil dejansko vprašanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni kot države, njene oblike državne organizacije, tj. federacije, načela, na katerem je ta zgrajena, in političnega sistema te države – samoupravljanja. Na eni strani je bil sredstvo vzpona te države, njenega nastanka in izgradnje, na drugi pa je bilo v titoizmu tudi seme njene razgraditve, njenega propada oz. razkroja celotnega sistema, razumljenega pod tem imenom. »Klica« razkroja tistega, kar je predstavljal, pa ni bila v načelih, ampak v praksi. Razumevanje načel, zlasti pa njihovo pojasnjevanje ter uporaba glede na potrebe nacionalne sredine, natančnejše republike ali republik kot nacionalnih držav, je titoizmu, ki je bil v veliki meri – kot stalinizem – stvar prakse, oblasti in njene uporabe, povzročalo vrsto težav. Teh na koncu ni bilo mogoče več razrešiti in titoizem se je zgrudil vase. Postal je zgodovina.

Na domačem, jugoslovanskem prizorišču je bilo tisto, kar je mogoče imenovati titoizem, tudi ocenjevano različno. Pozitivno in negativno. V vsaki nekdanji jugoslovanski republiki – sedaj samostojni državi – drugače gledajo na titoizem. V političnem in zgodovinopisnem smislu. To velja sicer za posplošen pogled, kajti tudi v vsakem narodu, ki je tvoril jugoslovansko državo, so stališča do Tita in titoizma različna, pozitivna in negativna. A ta zadnja so običajno bolj izpostavljena. Slovenski pogled na Tita, njegovo dobo je nedvomno drugačen, kot je na primer v Srbiji ali na Hrvaškem, kjer sta pogleda na Tita in titoizem v veliki meri pod močnim vplivom nacionalnega momenta in tudi nacionalizma. V Sloveniji do Tita in titoizma ni toliko zamere na nacionalni osnovi, več pa je ideoloških in političnih sodb titoizma s stališča pogleda na demokracijo, človekove pravice, totalitarizem, ki ga je vseboval.

Ko (in če) titoizem spoznamo za politični sistem in organizacijo druge jugoslovanske države, skratka za »jugoslovanski socializem« v vsej njegovi podobi, je mogoče videti njegove pozitivne strani v času, ko je bil politično aktualen in delujoč, pa tudi tiste, ki so vsebovale razloge za njegovo nasprotje – za njegovo uničenje in uničenje vsega, kar je predstavljal. Za uničenje jugoslovanske države in njenega političnega

³ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)* (Београд: Филип Вишњић, 2001), 120.

sistema. Kolikor je bil na eni strani titoizem ustvarjal, je bil na drugi strani razlog razdora in uničevalen. Bil je svoje lastno nasprotje.

Titoizma kot celovitega jugoslovanskega družbeno-državnega sistema ni mogoče razumeti kot Titove politične misli niti kot ideologije. Titoizem je bil poleg načel, ki so bila osnova jugoslovanske države in jugoslovanskega socializma, predvsem politična praksa. Z vrsto lastnosti, značilnih za oblast, torej znanega načela oblasti: deli in vladaj. Bil je sredstvo in način oblasti. Način uresničevanja ideje, imenovane Jugoslavija. Uresničevanje države. Titoizem je bil način »delovanja« Jugoslavije, v pozitivnih in negativnih značilnostih. Kot večina -izmov, ki nosijo imena po osebnostih iz političnega življenja neke države, je bil titoizem v veliki meri način oblasti. Na eni strani je bil načelo, bistvo sistema, na katerem je temeljila druga Jugoslavija, na drugi pa način vladanja. Za državo, njeno organizacijo in njen politični sistem je imel titoizem bolj praktičen pomen kot pa ideološkega.

Tito je bil povezan z imenom in tudi sistemom titoizma, ni pa bil njegov neposredni ustvarjalec. Bil je simbol, nosilec tistega, kar je mogoče označiti za titoizem, medtem ko so bistvene tvorne sestavine tega ustvarjali drugi. Tito je dal idejam, ki so postale ena od značilnosti titoizma, to velja zlasti za samoupravljanje, privoljenje za uresničitev, ni pa bil on osnovni tvorec ideje.⁴ Mnogokrat je bil do kakšne ideje kar zadržan, saj je bil po značaju previden, taktičen in tudi konservativen. Tita je bilo treba za reformiranje federativnosti, za njegovo nagrajevanje in za samoupravljanje pridobiti. Prav tako ni bil bistven ustvarjalec jugoslovanske federativnosti, kot so jo izražale jugoslovanske ustave. Zlasti ni bil tvorec nadgrajevanja, spreminjanja, ki sta potekala od petdesetih let dalje, pri čemer so bile glede federativnosti bistvene spremembe dosežene v reformah, izraženih v ustavnih spremembah ustave iz leta 1963, izvedenih v šestdesetih letih 20. stoletja. Izražale so se v ustavi iz leta 1974, ko so federalne enote – republike ustavno postale države in je dobila jugoslovanska federativnost že kar značaj konfederativnosti. Zvezna država je postajala zveza držav. Glavni »krivec« za to pa je bil Edvard Kardelj, zlasti pri tistih, ki se niso strinjali s takim razvojem federativnosti, ko so narodi in njihove države – republike dobivali večjo vlogo v primerjavi z državnim centrom. Kaj je konfederativnost in kaj je zanj v praksi značilno, si sicer nihče ni znal razložiti, je pa ta označba v republiki, ki naj bi jo ustava najbolj »prizadela«, veljala za nekaj negativnega. Že prejšnje spremembe federativnosti v smeri večanja vloge in položaja republik je Dobrica Ćosić označil za konfederativnost.⁵ To in dejstvo samoupravljanja je ocenil kot dezintegracijo Jugoslavije.

⁴ O tem, kako je prišlo do ideje samoupravljanja, obstaja več različnih »zgodb«. Po eni varianti naj bi se samoupravljanja »spomnil« Đilas, Kardelj in Kidrič pa nad idejo nista bila pretirano navdušena. Po drugi varianti naj bi bil tvorec ideje samoupravljanja Kardelj. Po eni od »zgodb« naj bi spomladi 1949 Titu (bil je na oddihu v Splitu) predstavili idejo samoupravljanja, s katero se je strinjal, ker je ugotovil, da se sklada z geslom »zemljo kmetom, tovarne delavcem«. – Edvard Kardelj, *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Spomini* (Ljubljana: Državna založba Slovenije in Beograd: Radnička štampa, 1980), 136. Gl. še Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 28, 29.

⁵ Тосић, *Пишчеви зануци*, 222.

In takšno je bilo v veliki meri stališče v Srbiji glede federativnosti in samoupravljanja. Edvard Kardelj kot eden ključnih ustvarjalcev obeh temeljnih značilnosti titoizma, je takrat zaradi svojih pogledov na krepitev vloge in položaja republik nasproti »centru« imel nemalo težav in je zato pri Titu padel tudi v nemilost. Takrat je Tito federativnost in samoupravljanje razumel kot sredstvo dezintegracije jugoslovanske države. Slabih trideset let kasneje se je njegova ocena pokazala kot točna. V federativnosti, kakršna je bila v Jugoslaviji, ko je skozi reforme oziroma dopolnitve ustave in nove ustave dosegla stopnjo, katere naslednji korak je lahko bila le konfederacija, to pa so radi enačili z dezintegracijo države in s samoupravljanjem, je namreč bila klika razkroja jugoslovanske države. Bila je klika, ki sama po sebi ni bila smrtonosna, kar pa ne velja za način zdravljenja države, kakršen je bil v njenem zadnjem desetletju.

Da je država, ki je temeljila na titoizmu, s Titovo smrtjo postala bolnik, so državni voditelji, ki so bili prisiljeni stopiti v Titove čevlje, sicer ugotovili precej zgodaj, a si tega, da je stanje v državi zaskrbljujoče, niso želeli povsem priznati. Ko pa so začeli »zdravljenje«, je bilo prepozno, predvsem pa je bilo to napačno. »Zdravnikov« je bilo preveč, predvsem pa se niso mogli zediniti, kaj je poglobitni simptom bolezenskega stanja jugoslovanske države. Tega so videli predvsem v slabem gospodarskem stanju kot posledicah predhodnega stalnega zadolževanja v tujini, slabe gospodarske politike in njenega katastrofalnega izvajanja v sistemu t. i. dogovorne ekonomije. Ta pa je bila rezultat nadgrajevanja samoupravljanja in federalizma kot bistvenih elementov titoizma. Gospodarskega stanja, ki je imelo vse značilnosti krize, so se lotili z omejevanjem potrošnje oziroma omejevanjem dobavljanja dobrin, med katerimi so bile med najpomembnejšimi toaletni papir in pralni praški. Umazani državljani naj bi rešili čisto državo! Prijemi reševanja države so bili vsekakor nenavadni in predvsem napačni. Ko pa so začeli razmišljati o reformah sistema, se je pokazalo, da so bili pogledi na to, kar je treba z reformo (ali reformami) spremeniti in izboljšati, tako različni, da so povzročili zlom države. Zlasti želje, namere in nato dejanja s posegi v federativnost, pri čemer je bila ta po mnenju v Srbiji, z nastopom garniture, na katere čelu je bil Slobodan Milošević, poglobitni vzrok krize Jugoslavije, so za jugoslovansko državo, utemeljeno na elementih titoizma, pomenili njen konec.

Federativnost naj bi bila tisti element titoizma, ki naj bi zagotavljal stabilnost in trajnost jugoslovanske države. S federativnostjo kot bistvenim elementom titoizma je bilo v načelu, ne pa tudi povsem v praksi, rešeno t. i. nacionalno vprašanje. Federativnost kot organizacija države je bila sicer že v času Tita na stalni preizkušnji. Bila je v nenehnih krizah in je zato doživljala stalne reforme.⁶ Kot načelo, s katerim je bilo (naj bi bilo) nacionalno vprašanje jugoslovanske države rešeno, problemi odnosov med različnimi, sicer precej bližnjimi narodi, vendar z različnimi zgodovinskimi izkušnjami in različnim gospodarskim razvojem, pa preseženi, je bila federativnost

⁶ Peter Vodopivec, »Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991),« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 13–27. Zdenko Čepič, »Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih,« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme*, 41–66.

sprejeta, čeprav se je že kmalu, ko naj bi se ustavno opredelila, znašla na preizkušnji. Dejstvo, da je jugoslovanska federativnost temeljila na pravici do samoodločbe naroda, ta pa vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi, je ob sprejemanju ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije konec leta 1945 vzbudilo pomislek, ali naj se pravica do samoodločbe naroda omeni v ustavi. V predlogu ustave, ki je bil dan v javno razpravo, samoodločba ni bila omenjena. Izraženo je namreč bilo mnenje (Moša Pijade), da je bila pravica do samoodločbe že porabljena s sklepom AVNOJ v Jajcu o federativnosti jugoslovanske države.⁷ Kasneje se je to stališče, zlasti je živelo med ustavnimi strokovnjaki in politiki v Srbiji, večkrat ponovilo. Vedno ob pripravah na novo ustavo ali ob ustavnih spremembah. Pravica do samoodločbe naroda je bila za nekatere načeloma sporna! Federalizem kot eden elementov titoizma in njegova osnova, ta je bila v pravici naroda do samoodločbe, je bil pač različno razumljen in politično sprejet, kar se je pokazalo v času agonije jugoslovanske države ob koncu osemdesetih let.

Krize v Jugoslaviji, politične in gospodarske, so bile povezane s federativnostjo, tj. z organizacijo države, in s samoupravljanjem kot političnim sistemom.⁸ Dejanjsko s tem, ko sta se oba elementa titoizma prepletla in medsebojno vplivala drug na drugega. Zlasti od takrat, ko je načelo samoupravljanja glede delitve ustvarjenega oz. razpolaganja z ustvarjenim, t. i. rezultati dela, kot se je reklo v samoupravljalškem žargonu, bilo uveljavljano v odnosu med republikami in zveznimi, centralnimi državnimi oblastmi. Ko je načelo samoupravljanja dregnilo v centralizem in se je na načelih samoupravljanja vzpostavil t. i. federalizem s poudarjanjem večje vloge in vpliva republik v Jugoslaviji in lastnega razvoja, je to postalo ključno politično vprašanje v Jugoslaviji. In povzročitelj političnih kriz. Te so reševali z reformami, zlasti z reformami federativnosti.⁹ Jugoslovanska federativnost se je namreč nenehno razvijala, dograjevala v smeri večanja položaja in pravic ter vloge narodov, saj je temeljila na načelu priznavanja samoodločbe naroda. Pokazalo se je, da je prav pri nacionalnem vprašanju druga Jugoslavija zdrsnila, padla in se zlomila.

Glede samoupravljanja kot druge bistvene značilnosti titoizma je mogoče ugotoviti, da ga je Tito sprva sprejel bolj iz pragmatičnih, zunanjepolitičnih, protistalin-

⁷ Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju = The National Question in Yugoslavia in the Immediate Postwar Period,« v: *Jugoslavija v hladni vojni. Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the Cold War. The collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University, 2004), 404–10 in 426–33.

⁸ Samoupravljanje kot politični sistem Jugoslavije od sredine petdesetih let dalje je imel osnovo v delavskem samoupravljanju. To je bilo uvedeno oz. uzakonjeno sredi leta 1950 kot sredstvo debirokratizacije v Jugoslaviji, saj so bili njeni voditelji in ideologi prepričani, da je osnovna napaka stalinizma pretirana moč države, njenega upravnega aparata (ta je bil povsem zlit s »partijskim«) in Stalina, kar je bil eden od idealov v marksistični teoretični misli. Gl. Zdenko Čepič, »Načela in počela socialistične demokracije,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2011): 271–96. O delavskem in nato družbenem samoupravljanju je bilo sicer napisanih veliko število teoretičnih študij, knjig, razmišljanj, ki ta t. i. jugoslovanski eksperiment, kot so samoupravljanje sprva imenovali in razumeli na Zahodu (odgovarjal jim je kot način »nagajanja« Stalinu), obravnavajo večinoma kot pozitiven pojav.

⁹ Gl. Čepič, »Jugoslovanske reforme v šestdesetih,« 41–66.

skih razlogov. Predstavljeno mu je bilo kot ideološko sredstvo proti Stalinu, kar ga je prepričalo, da se je za načelo samoupravljanja ogrel. Ko pa je spoznal, da je to lahko tudi dobro sredstvo oblasti, nekakšen »korenček« za delavski razred, in da je lahko tudi uspešno sredstvo jugoslovanske in njegove osebne emancipacije v trenutkih, ko je bilo pričakovati stopnjevanje pritiska z »vzhoda« na Jugoslavijo, vse do vojaškega napada nanjo, je samoupravljanje postalo njegova zaščitna znamka.

Samoupravljanje, nastalo je kot delavsko samoupravljanje z določenim notranje- in zunanje-političnim namenom v času t. i. spora z informbirojem,¹⁰ je imelo v sklopu razrednega in nacionalnega predvsem razredni namen. Vendar je ta z razvojem samoupravljanja v celoten jugoslovanski politični sistem začel vsebovati tudi nacionalno. Ena od osnovnih (idealnih) zamisli samoupravljanja, načelo delitve po delu, natančneje po rezultatih dela, torej glede na uspešnost poslovanja, je zaradi razlik med republikami, razlik v njihovem razvoju in razvitosti ob upoštevanju tega načela, postala »kamen spotike« v odnosu med republikami, med narodi. Šlo je sicer bolj za odnos med republikami in zvezno centralno državno oblastjo, ki je želela držati roko nad vsem. Zlasti nad investicijami, torej nad razvojem države in posameznih republik.¹¹ To je bilo vprašanje, ki je dobilo značaj odnosa centralizma in federalizma. Centralizem je bil, kot kaže že termin, za močno oblast državnega centra, federalizem pa je želel večjo vlogo republik pri odločanju o zveznih zadevah, še bolj pa zadevah svoje republike ob manjši moči centralnih državnih organov.

Konec petdesetih let, ko je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji ponovno odprto¹² prav zaradi prepričanja, da je preseženo in da so v sistemu samoupravljanja, kot je bilo takrat izraženo v t. i. komunalnem sistemu, republike kot nacionalne enote dejansko nepotrebne ter da je mogoč celo unitarizem ali nacionalno poenotenje, se je prav zaradi razumevanja samoupravljaljskih načel o razpolaganju z rezultati lastnega dela in s tem o investicijski politiki za lastno nacionalno sredino vprašanje odnosa med republikami in centrom pokazalo kot bistveno vprašanje razvoja in obstoja Jugoslavije. Ker pa so bile republike različno razvite, vzrok za to je bil v njihovem različnem zgodovinskem razvoju, zlasti gospodarskem, so glede odnosa do državnega centra med republikami nastale razlike. Prišlo je do delitve na gospodarsko razvite in nerazvite republike. Nerazvite so bile za močno centralno pobudo, da bi za razvoj države in njihov razvoj z investicijsko politiko skrbel center, medtem ko sta gospodarsko bolj razviti republiki, Slovenija in Hrvaška, želeli imeti roko nad svojim razvojem, in to z manjšo vlogo državnega centra. Bili sta proti centralizaciji, zaradi upoštevanja načela samoupravljanja glede razpolaganja z »rezultati dela« tudi na ravni države, in ne le na ravni posamezne tovarne ali organizacije združenega dela ali pa občine-komune. Načela samoupravljanja so postala sredstvo razlikovanja, in to na nacionalni osnovi, na ravni republik kot nacionalnih držav. V tem je bila klica razhajanja med njimi.

¹⁰ Gl. Čepič, »Načela in počela socialistične demokracije,« 271–96.

¹¹ Gl. Jože Princič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), poglavji »Omejene ustavnopravne, sistemsko planske in strateško razvojne možnosti« in »Vloga slovenske politike pri krepitvi nacionalne gospodarske moči«.

¹² Gl. Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, 169–90, poglavje »Razpoke v monolitu (1956–1958)«.

Z uveljavljanjem načela samoupravljanja na ravni države, v odnosu zvezne države in njenih federalnih enot, je razredno, kar je bilo izvorno značilno za samoupravljanje, postalo nacionalno. In tako se je kazalo v praksi, kajti postalo je »kamen spotike« za tiste, ki so želeli centralizem. V nasprotju s t. i. federalisti, ki so s sklicevanjem na načela samoupravljanja želeli več republiških pravic v odnosu do državnega centra, večjo vlogo republik za svoj nacionalni razvoj. Nastala sta dva bloka, ki sta želela uveljaviti svojo zasnovo jugoslovanske države, pri čemer sta oba izhajala iz svojih nacionalnih pogledov ali koristi, ki bi jima jih uveljavitev njunega načina organizacije prinesla. Na eni strani so bili centralisti, na čelu s Srbijo (in njenimi politiki), na drugi pa predvsem Slovenija (s svojimi politiki). Odnos centralizem proti federalizmu je označeval jugoslovansko politično stvarnost vse do njenega konca. Še več, znotraj tega odnosa se je jugoslovanska država zlomila in razpadla.

Titoizem je bil tudi socialistični sistem oz. sistem, v katerem so vladali komunisti, ki pa formalno od konca leta 1952 niso bili več niti organizirani v stranko. Od takrat je ali naj bi šlo v Jugoslaviji za brezstrankarstvo. Komunistična partija je postala Zveza komunistov, ta naj ne bi bila klasična politična stranka, ampak »zveza somišljenikov«. Kljub temu pa je Zveza komunistov, ime je bilo izbrano, da bi jugoslovanski komunisti pokazali zlasti »stalinskim« komunistom, da svoje osnove črpajo iz misli »očetov« marksizma, kljub spremembi imena, formalnega položaja in vloge v jugoslovanski družbi in državi, ostala vladajoča, edina, monopolna politična sila z vsem značilnostmi klasične politične stranke. Ta se kljub stalnim reformam ni bistveno spreminjala, razlog za to pa je bil v prepričanju, da je ravno ona garant političnega sistema v državi in tudi obstoja države. »Partija« je bila mišljena kot eden od temeljev sistema titoizma. Bila je njen povezovalni element. Ko pa se je začel tudi ta rušiti in se je porušil, ker je vanj vdrl nacionalizem s prvinami hegemonizma, se je zares začela rušiti vsa država, zgrajena na načelih in praksi titoizma.

»Očetje« druge Jugoslavije so verjeli, da je razredni moment tisti, ki je povezovalni dejavnik jugoslovanske države in garant njenega obstoja. Zato so poleg federalizacije dajali velik poudarek krepitvi samoupravljanja. To je prišlo najbolj do izraza v ustavi iz leta 1974, ki jo je glede t. i. združenega dela, tj. samoupravljalvske organizacije, nadgradila t. i. delavska ustava, Zakon o združenem delu s konca leta 1976.¹³

* * *

Sistem titoizma, ki je jugoslovansko državo predstavljal, ta pa je bila zgrajena oz. urejena na načelih, natančneje na njegovi praksi, pa je zaradi svojih bistvenih postavk povzročil, da je bil eden od razdiralnih elementov jugoslovanske države. Titoizem je namreč vseboval »klico« svojega propada. Značilnost sistemov kot zaključenih celot je pač, da se te začnejo spreminjati, če se kaj odvzame ali spremeni. Tako se je, ko je začelo v titoizmu prevladovati nacionalno v nacionalistični obliki, ta začel rušiti kot hišica iz kart. Kot je bil titoizem na eni strani sredstvo ustvarjanja in krepitve druge Jugoslavije, je bil na drugi strani uporabljan kot sredstvo za razbijanje Jugoslavije.

¹³ Uradni list SFRJ, 53-764, 3. 12. 1976.

Razlog za to, da so bistveni elementi titoizma postali sredstvo razbijanja Jugoslavije, je bil v različnih razumevanjih in sprejemanjih bistvenih postavk titoizma. Federativnost in samoupravljanje sta bila po Titovi smrti podvržena ostrim kritikam in obsodbam. Predvsem v Srbiji (in Črni gori, ko je ta pokleknila pred Srbijo, njenim vodstvom) in v JLA. Želeli so doseči spremembe, saj se jim je zdelo, da ustavna ureditev, kakršna je bila v ustavi 1974, ruši Jugoslavijo. Zato so jo želeli spremeniti po svojem okusu, kar pa je pomenilo hegemonizem nad drugimi, tistimi, ki do ustavne ureditve niso bili tako kritični. Z namenom »rešiti«¹⁴ Jugoslavijo so jo zaradi neustreznega načina dejansko razrušili. Menili so, da je federalizma preveč oziroma da je ta premalo državotvoren, ker je premalo centralističen. Bistvo državne skupnosti in zagotovilo njene učinkovitosti so videli v centralizmu in tudi v prevladi, hegemonizmu največjega naroda v Jugoslaviji. Njegova politična elita je bila centralistično opredeljena (dejansko ves čas obstoja druge Jugoslavije), pri čemer so centralizem razumeli kot sredstvo uveljavitve svojih nacionalnih interesov. Pri tem so se sklicevali na ekonomske razloge, češ da je centralizem potreben zaradi večje učinkovitosti države. Ob centralizmu kot sredstvu reševanja jugoslovanske države pa so vsiljevali tudi svoj hegemonizem. Ti kritiki titoizma so želeli zgodovino obrniti nazaj in vrniti Jugoslavijo v čas njenega nastanka po prvi svetovni vojni. V svojih poskusih, da bi zavrteli kolo zgodovine nazaj, pa se jim predvsem zaradi načina, kako so to želeli doseči, ni posrečilo.

Titoizem je imel v Jugoslaviji dve dobi. Ena je bila v času Titovega življenja (umrl je maja 1980), druga pa je bila po tem, vse do »smrti«¹⁴ Jugoslavije. Splošno je mogoče reči, da je bil v času Tita titoizem konstruktiven, po Titovi smrti pa je postal destruktiven. Samodestruktiven. Razlogi, da se je titoizem obrnil proti sebi – v skladu s parafrazo rekla, da revolucija uničuje svoje otroke, je mogoče reči, da je titoizem začel uničevati samega sebe –, so bili v tem, da je bil v različnih nacionalnih sredinah, jugoslovanskih republikah različno razumljen, interpretiran, podvržen kritiki in tudi uporabljan. Tako je bila federativnost v Srbiji drugače sprejeta kot npr. v Sloveniji, zlasti ko govorimo o federativnosti, kakršna je bila dosežena z ustavo iz leta 1974.¹⁵ Razlike v pogledih na federativnost in v njenem sprejemanju so se pokazale v politiki ene in druge republike v drugi polovici osemdesetih let, ko je postala federativnost, kakršno je postavila ustava 1974, eden glavnih »kamnov spotike«. Milošević je s sklicevanjem na Tita, z branjenjem Tita in obljubljanjem nadaljevanja »Titove revolucionarne poti«¹⁶ v bistvu želel izničiti enega bistvenih elementov titoizma. Reformiranje federativnosti z večjo vlogo centralizma in tudi naroda, ki je bil med jugoslo-

¹⁴ O političnem dogajanju s poudarkom na Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja zlasti glede procesa demokratizacije gl. Stefano Lusa, *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012).

¹⁵ Gl. Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtre Jugoslavije: (1974.–1990.)* (Zagreb: Prometej in Beograd: Samizdat B92, 2003).

¹⁶ Dejan Jović, »Osmo sjednica. Uzroci, značaj, interpretacije,« v: *Osmo sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije. 1987–2007* (Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008), 59, 60. Kosta Nikolić, »I posle Tita – Tito'. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980–1990,« v: *Tito – viđenja i tumačenja* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011), 763–66.

vanskimi narodi najštevilčnejši, ni bilo povsod v Jugoslaviji sprejeto z razumevanjem in odobravanjem, saj so tisti, ki so mu odločno nasprotovali, videli v tem pot nazaj, v preteklost, ki jim ni bila prijazna. Nasproti sta si stali dve zgodovinski izkušnji, ki sta bili že preseženi z nastankom druge Jugoslavije in izenačenjem vseh narodov, ki so jo tvorili. Federativnost ter »bratstvo in enotnost« so bili postavljeni na preizkušnjo.

Kot sistem in tudi kot način oblasti je titoizem Tita sicer preživel, je pa zašel v krizo, iz katere se mu ni uspelo izvleči. Brez Tita, brez njegovega vpliva, ki so se mu podrejali tudi njegovi skriti kritiki (javno so mu prikimali in ga poveličevali), so se v titoizmu pojavile težave. Način oblasti, titoizem brez Tita, je postal nevarnost za državo, ki jo je predstavljal. S Titovo smrtjo se je namreč začel boj za oblast. Kdo bo novi »Tito«? Mnogi so želeli to postati in v »njegovem« imenu delovati za svoje politične ali nacionalne poglede. Takšni so želeli titoizem izkoristiti zase in za svojo nacionalno sredino, zato so ga razlagali po svoje. Primer takšnega »Tita« je bil Milošević.¹⁷ V »boj« za novega Tita se je vključil tudi »obrambni minister« admiral Branko Mamula, ki je menil, kot njegov predhodnik na tem položaju v jugoslovanski vladi, general Nikola Ljubičić, da sta vojska in on v njenem imenu zagotovilo trdnosti in stabilnosti Jugoslavije. Izkoristiti sta želela, to velja tudi, morda še bolj, za zadnjega »obrambnega ministra« jugoslovanske države generala Velja Kadrijevića, položaj in vlogo, ki jo je imela vojska v času Tita. Jugoslavija, kakršno so si v vojski želeli, pa je bila centralistična država, v kateri bi bila federativnost bolj formalnost. Obstajala bi na papirju, v praksi pa bi bila strogo centralizirana. Enega elementov titoizma bi tako formalno ohranili, dejansko pa bi ga v praksi izničili.

S smrtjo Tita 4. maja 1980 titoizma sicer ni bilo konec, je pa ta v vseh svojih pojavnih oblikah in načinih zašel v krizo in po desetletju sporov ter spopadov – najprej političnih, nato pa tudi vojaških – je bilo konec titoizma in države, ki je na njem temeljila. Titoizem, ki je začel znotraj, od tistih, ki so se postavljali za dediče Tita (mnogokrat so se predstavljali kot edini ali glavni dediči), doživljati kritike svojih posameznih elementov organizacije države in političnega sistema, je postal zato nasprotje svojega bistva. Ni bil več sredstvo, ki je držalo državo skupaj, ampak je s kritičnim odnosom do bistvenih elementov titoizma in namer po njihovem spremenjanju za zadovoljitev nacionalnih interesov, zlasti Srbov (Srbije), postal sredstvo za njeno rušitev. S sklicevanjem na Tita, z iskanjem oziroma imenovanjem njegovega naslednika na nacionalni ravni, so titoizmu zadali smrtni udarec.

Razlog za to, da je titoizem ob vsej svoji konstruktivnosti druge Jugoslavije vseboval tudi klico njenega razkroja, ni v samem sistemu, ampak v razumevanju znotraj republik jugoslovanske države. Šlo je za način razumevanja, zlasti pa »uporabe« samoupravljanja in federativnosti v praksi. Da obstajajo različni pogledi in razumevanja ali tolmačenja tistega, kar naj bi bilo skupno in enotno, se je pokazalo zlasti v zadnjem desetletju obstoja Jugoslavije. Natančneje v drugi polovici osemdesetih let. Jugoslavija je bila takrat že v hudi krizi, gospodarski in tudi politični. Iz kriznih

¹⁷ Gl. *Osmo sednica CK SKS*. Olivera Milosavljević, *Antibirokratska revolucija 1987–1989. godine. Dijalog povijesničara-istoričara*, knj. 8. (Zagreb: naklada Friedrich Neumann, 2004), 319–36.

razmer so jo skušali rešiti z reformami, kar se je pred tem že posrečilo, vendar je bil takrat prisoten Tito s svojo avtoriteto. Njemu namreč ni nihče javno nasprotoval. Ključno vprašanje pa je bilo, kaj in kako reformirati. Kdo naj reformira in s kakšnim namenom. Poleg nacionalnih politik vsake republike posebej, pri tem je izstopala srbska politika z novim političnim voditeljem Miloševićem, se je kot politični dejavnik v reševanje krize zelo odkrito vključila vojska oziroma njen vrh.¹⁸ To pa, kljub dejstvu, da je vsaj deklarativno nastopala kot nosilec jugoslovanske državne enotnosti, ni prineslo rešitve. Prav nasprotno, saj se je vojaški vrh povezal in vezal na srbsko politiko in njihove zahteve glede reforme Jugoslavije, pri čemer so za vojsko želeni centralizem v Srbiji razumeli kot način ali sredstvo hegemonizma Srbov in njihovih politikov v Jugoslaviji. Vojska je tako postala dejansko sredstvo Miloševićevih hotenj. Nekateri nacionalne elite so v to privolile, druge pač ne, zato z reformiranjem ni bilo nič. Zaradi različnosti pogledov in zlasti načina njihovega uveljavljanja sta se oblikovala sicer že v jugoslovanski politični zgodovini znana bloka. Na eni strani centralisti, na drugi federalisti. Ti pa so postali t. i. ustavobranitelji, kajti niso želeli privoliti v spreminjanje ustave kot ustavnega temelja titoizma na način in v smer, kakršno so želeli centralisti. Med temi je imela vojska pomembno mesto. To ji je omogočil titoizem kot način vladanja oz. Tito osebno. Vojska mu je namreč pomenila eno od zanj pomembnih opor njegove oblasti, s tem pa je postala eden ključnih »podpornih stebrov« titoizma in jugoslovanske države.

Titoizem kot način oblasti, to je bila ena njegovih bistvenih značilnosti, je temeljil na troedinosti oblasti. Pri tem je šlo za Tita kot osebo s svojo avtoriteto (ki so mu jo v času življenja priznavali tudi njegovi siceršnji, takrat prikriti kritiki iz vrst jugoslovanskih politikov), za »partijo«, tj. politično organizacijo, ki je vladala, in za vojsko, ki je varovala sistem navzven pa tudi navznoter. Šlo je za »personalno unijo«, saj je bil Tito voditelj »partije« in kot vrhovni poveljnik tudi vojske. Partija in vojska sta bili osnova Titove oblasti in sta predstavljali način vladanja v sistemu titoizma.

Elementi titoizma kot oblasti oziroma načina vladanja, so bili izraženi v znani frazi: Tito-partija-armija. Šlo je za troedin, nedeljiv obstoj treh enakovrednih, enako pomembnih sestavin oblasti. Ko je eden, pglavitni, saj je bil nosilen za druga dva, to pa je bil Tito, s smrtjo padel, sta ostala dva želela naprej igrati svojo vlogo, ki sta jo imela prej s Titom. Pri tem sta s svojim načinom delovanja prišla v lastno nasprotje oziroma v nasprotje tistega, kar sta želela doseči. Bila sta neuspešna. Zaradi dejstva, da sta bila izkoriščena za uveljavljanje ene od nacionalnih politik, tiste, ki je želela prevladati in nadvladati v Jugoslaviji, sta namesto zagotavljanja enotnosti postala njena nasprotnika. Oba preostala »podporna stebra« titoizma kot načina oblasti – »partija« oziroma Zveza komunistov Jugoslavije in Jugoslovanska ljudska armada – so namreč določene politične, nacionalne sile v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja želele izkoristiti za sredstvo svoje nacionalne politike. Predvsem jim je to uspelo pri JLA. Partija pa je razpadla. Milošević namreč v svoji politični igri po načelu vse

¹⁸ Gl. Zdenko Čepič, »Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2008): 117–48.

ali nič ni mogel dobiti vsega in s političnim manevrom, da si s kongresom, ki mu je izsilil status izrednega kongresa – čeprav je bilo leto, v katerem se je ta zgodil, vendar »kongresno« leto –, ni dobil ničesar. S svojim neslavnim koncem na 14. kongresu ZKJ je »partija« na zvezni ravni, ki jo je želel imeti kot sredstvo, dejansko razpadla in s tem nakazala tudi konec države, ki ji je »vladala«.

Način vladanja Tita in bistvena politična osnova titoizma je bila »partija«. Za Tita (tudi za Kardelja) je bila vezni element jugoslovanske države in temelj sistema. V njeno vlogo in »poslanstvo« je verjel, zato v njej ni dopustil nobenih večjih, poglobitnejših, globljih, vsebinskih in organizacijskih sprememb. Večkrat je izrazil dvom oziroma nezadovoljstvo zaradi reforme KPJ novembra 1952 na 6. kongresu in »spremembe« v ZKJ. S tem naj bi po njegovem mnenju »partija« izgubila svojo veljavo in moč.¹⁹ To je dejansko izgubila s 14. kongresom konec januarja 1990, ko je razpadla in ni mogla več predstavljati »veziva« jugoslovanske države. Rešiti je ni mogla niti vojska kot drugi od »podpornih stebrov« Titove oblasti in titoizma kot načina vladanja. S koncem »partije« je namreč vojska izgubila ideološko osnovo. Postala je »ideološki brezdomec«. Štirinajsti kongres ZKJ, ki ga je želel izkoristiti Milošević in z njim povezan vojaški vrh, je s svojim koncem, ko ga je zapustila delegacija slovenske Zveze komunistov, nato pa še hrvaška delegacija, pomenil rušilen udarec za oba »stebra« oblasti titoizma brez Tita. Vojska je lahko nastopala le še kot gola vojaška sila.

Vojska je bila bistven del titoizma kot sredstvo oblasti. Tito je predstavljala bistveno oporo in zagotovilo njegove oblasti. Tito in vojska sta bila dejansko eno. Z vojsko je imel Tito poseben odnos in vojska je imela do njega poseben odnos.²⁰ Predvsem mu je izkazovala lojalnost, Tito pa ji je dajal posebno mesto v družbi in državi. Vojški, njenemu vrhu, je nedvomno bolj zaupal kot politični policiji. Tega se je vojaški vrh zavedal in na tem zaupanju je gradil svoj položaj ter pomen v državi in družbi. To je želel imeti tudi po Titovi smrti.

Ko Tita ni bilo več, da bi povezoval partijo in vojsko, sta oba dejavnika oblasti titoizma začela (sicer počasi) izgubljati pomen. Postala pa sta sredstvo vzpona na oblast enega od »nacionalnih« voditeljev, ki je sicer s sklicevanjem na Tita (Tito je bil Miloševiću »referenčna točka«, ko je želel povedati, da mu gre za Jugoslavijo²¹) želel bistveno v titoizmu – federativnost – izničiti. Pri tem pa je vojska s pomočjo svojega vrha, zlasti »obrambnega ministra« admirala Branka Mamule, želela postati politični dejavnik.

Po Titovi smrti je vrh vojske začel ustvarjati mit o svojem poslanstvu, o tem, da je vojska bistven varuh jugoslovanske države ter njenega obstoja navzven in navznoter. Posamezniki iz vojaškega vrha so želeli postati pomemben notranjepolitični dejavnik. To velja predvsem za delovanje zadnjih dveh »obrambnih ministrov«, ki sta se vpletla v politično dogajanje v zvezi z iskanjem načinov, kako izvleči jugoslovansko državo

¹⁹ Jože Smole, *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)* (Ljubljana: ČZP Enotnost, 1994), 142.

²⁰ Mihajlo Basara, »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji,« v: *Tito – viđenja i tumačenja*, 789–95.

²¹ Nikolić »I posle Tita – Tito,« 764.

iz politične in gospodarske krize. Admiral Mamula je menil: »JNA ne može ostati isključivo unutar kasarni, već da mora izaći na političku scenu.«²² Njegov naslednik na mestu »obrambnega ministra« general Kadijević, pa je sredi marca 1991 želel uvesti oblast vojske v Jugoslaviji. Pri tem je želel, da mu jo prepusti »vrhovni poveljnik« jugoslovanskih oboroženih sil, kar je bilo Predsedstvo SFRJ. S tem je vojaški vrh postal eden od treh bistvenih igralcev v političnem dogajanju ob koncu osemdesetih let. Druga dva sta bila Srbija in Slovenija. V krajšem obdobju ob koncu osemdesetih let 20. stoletja je bila vojska glede na problematiko, ki jo je sama odpirala o svoji vlogi in položaju v državi in družbi, ter povezovanje z določenimi političnimi opcijami center političnega dogajanja v državi. Okoli nje se je vrtela vsa jugoslovanska politika.

Posameznike iz vojaškega vrha je začela bolj kot obramba države navzven (prave nevarnosti od tam niti ni bilo) zanimati predvsem »obramba« države navznoter. V ta namen, sicer z izgovorom, da Jugoslaviji grozi nevarnost od »zunaj«, so spremenili doktrino obrambe. Ta sprememba pa je imela jasen notranjepolitični namen. Oborožene sile so reorganizirali tako, da so bistven del titoizma na področju obrambe, splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito ter vojaški izraz obojega – teritorialno obrambo, v kateri so videli nevarnost nacionalnih, republiških vojsk, spremenili in dejansko izničili. Vojska se je glede obrambe postavila v monopolen položaj. Bistven namen pri tem pa je bil predvsem izničenje Teritorialne obrambe republike Slovenije, ki jim je bila trn v peti vse od nastanka leta 1968. Že kaj kmalu po oblikovanju enot teritorialne obrambe konec šestdesetih let so v vrhu JLA skovali afero z nakupom orožja za potrebe slovenske TO v Franciji, kar so Titu prikazali kot oblikovanje nacionalne vojske z namenom odcepitve Slovenije, nato pa nekaj let kasneje s sodelovanjem srbske Službe državne varnosti še t. i. Akcijo Vrh oziroma afero Zelena knjiga.²³

Vojaški vrh, predvsem zvezna sekretarja za ljudsko obrambo, ki sta sledila od Tita izbranemu generalu Nikoli Ljubičiću, sta želela v jugoslovanski politiki prevzeti neposredno pomembno vlogo.²⁴ Začela sta odkrito politično delovati in kazati namere po političnem vodenju. Vojaški vrh je tako začel delovati prav nasprotno od tistega, za kar se je razglašal – da so varuhi Jugoslavije, njen povezovalni element ipd. Zaradi osebnih ambicij posameznikov iz vojaškega vrha in njihovih političnih pogledov je vojska kot sredstvo varovanja Jugoslavije postala eden bistvenih dejavnikov njenega razkroja. Za titoizem so postali največja nevarnost njegovi varuhi, ki so bili deklarativno največji titoisti.

* * *

Titoizem je imel različne pojavne oblike. Takšne, ki jih je mogoče razumeti kot pozitivne, pa tudi takšne, ki se (še posebej danes) razumejo kot negativne, npr. totalitarizem, osebna diktatura ali oblastništvo, kult osebnosti ipd. Vse, kar je titoizem

²² Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Podgorica: CID, 2000), 51.

²³ Božo Repe, *'Liberalizem'* (Ljubljana: Borec, 1992), 190/860–198/868. Mirko Munda, *Beogradska spletna* (Maribor: Večer, 2001).

²⁴ Čepič, »Politizacija jugoslovanske vojske,« 117–48.

predstavljal, pa je imelo namen v moči države. Za močno Jugoslavijo. Titoizem je imel vsejugoslovanski značaj in namen. Dejansko se je končal s koncem jugoslovanske države. Oboje, titoizem in država, je odšlo na smetišče zgodovine.

S svojima vsebino in načinom delovanja je titoizem povzročil svoj lastni konec. Pri tem pa so odločilno vlogo igrali politični dejavniki, ki so ga razumeli kot sredstvo svojih političnih potreb in hotenj ter so ga zato oblikovali po svojih potrebah in političnih pogledih. Ti pa v Jugoslaviji po Titu niso bili niti približno tako enotni, kot so bili vsaj formalno v času Tita. Titoizem ni mogel kljubovati novim pogledom, ki so kljub temu, da so se nanj sklicevali, predstavljali njegovo bistveno nasprotje. Preraščanje nacionalnega nad razrednim, titoizem je oba momenta vzdrževal v ravnotežju, je titoizem izničilo. Nista pa za to kriva niti Tito niti titoizem, ampak tisti, ki so slednjega zlorabili za svoje osebne in nacionalne interese.

Titoizem je bil organizem, sistem, s katerim je bilo treba pazljivo ravnati, saj je bil »lomljiv«. Njegovi sestavni deli, nacionalne republike, so postale v pravem pomenu nacionalne države, s svojimi nacionalnimi interesi, kar je načelo titoizem, ki je federativnost izražal z »bratstvom in enotnostjo«. »Bratstvo« pa naj bi temeljilo na enakosti, enakopravnosti, kar naj bi bilo zagotovilo enotnosti. Ko je »bratstvo« dobilo primesi hegemonizma, je bilo konec enakosti in s tem tudi konec enotnosti. Sistem, ki je šel proti krepitvi državnosti federalnih enot in je tudi gospodarskemu sistemu dal značaj samoupravnega dogovarjanja, si je kljub dobremu namenu, zlasti nadgraditvi jugoslovanskega političnega sistema samoupravljanja do tega, da ni bil več sposoben učinkovito delovati, si je sam postavil zanko, v katero se je ujel. In iz nje ni našel poti. Razlog pa so bili t. i. nacionalni interesi, ki pa so bili nemalokrat različni ali kar nasprotni, kot so bili interesi kakšnega »bratskega« naroda ali več narodov v okviru jugoslovanske države. Vsak narod je hotel za sebe najboljše. Nekateri kar vse, celo Jugoslavijo, ki naj bi bila urejena po njihovem merilu.

Tvorci titoizma niso vedeli, ker niti niso mogli vedeti, saj nikakor niso mogli predvideti, kako napačno bo njihova »konstrukcija« razumljena in uporabljana, zato »uporabnikom« titoizma brez Tita niso napisali navodil za uporabo z opozorilom z velikimi črkami: »Ravnaj previdno – lomljivo!« (Handle with care – fragile!). Da, Jugoslavija, vzpostavljena na titoizmu, je bila dejansko krhka tvorba. In zaradi nepravilnega rokovanja se je razbila. Ali je to dejstvo mogoče metaforično imenovati za katastrofo, kot je bila npr. potopitev Titanika, je vprašanje z mnogimi odgovori, vsekakor pa je bil konec jugoslovanske države katastrofičen. Krvav!

Sicer pa nič ni večno in nihče ni popoln! Vsak ima kakšno napako, imel jih je tudi titoizem in ena od teh je bila zanj usodna – da je v sebi nosil klico lastnega uničenja.

Morda je z nasmeškom (lahko tudi nekoliko kilavim) mogoče sprejeti aforizem beograjskega satirika Milovana Ilića - Minimaksa: »Na začetku je bil Tito, na koncu –Titanik.«²⁵ Kot je pač značilno za aforizme, vsebuje tudi ta precej resnice. Nekoliko trpke, a stvarne!

²⁵ *U početku beše Tito, a na kraju –Titanik.*

Viri in literatura

- Basara, Mihajlo. »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.« V: *Tito – viđenja i tumačenja*, 779–96. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011.
- Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
- Bilandžić, Dušan. *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Čepič, Zdenko. »Jugoslovanske reforme v šestdesetih.« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, 41–66. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Čepič, Zdenko. »Načela in počela socialistične demokracije.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2011): 271–96.
- Čepič, Zdenko. »Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2008): 117–48.
- Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953 in Državna založba Slovenije, 1972.
- Gabrič, Aleš. »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju = The national question in Yugoslavia in the immediate postwar period.« V: *Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the cold war*, 403–24, 425–48. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University = Ljubljana: Institute for Contemporary History in Toronto: University, 2004.
- Jović, Dejan. »Osma sjednica. Uzroci, značaj, interpretacije.« V: *Osma sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije. 1987–2007*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtle Jugoslavije: (1974.–1990.)*. Zagreb: Prometej in Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Kardelj, Edvard. *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Beograd: Radnička štampa, 1980.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.
- Milosavljević, Olivera. *Antibirokratska revolucija 1987–1989. godine. Dijalog povijesničara-istoričara, knj. 8*. Zagreb: naklada Friedrich Neumann, 2004.
- Munda, Mirko. *Beograjska spletki*. Maribor: Večer, 2001.
- Nikolić, Kosta. »'I posle Tita –Tito'. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980–1990.« V: *Tito – viđenja i tumačenja*, 760–78. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011.
- *Osma sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije: 1987–2007*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1978 (3. knjiga)*. Beograd: Nolit, 1980.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988*. Beograd: Nolit, 1989.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Repe, Božo. *'Liberalizem' v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem: (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Smole, Jože. *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)*. Ljubljana: ČZP Enotnost, 1994.
- Vodopivec, Peter. »Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991).« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, 41–66. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи (1951–1968)*. Београд: Филип Вишњић, 2001.

Zdenko Čepič

TITOISM AND THE END OF YUGOSLAVIA

SUMMARY

The term Titoism can be used to describe Yugoslav socialism – the whole situation of Yugoslav statehood after World War II. Everything representative of the second Yugoslavia can be understood as part of Titoism. However, the term was not used within Yugoslavia at the time of its existence. The term was closely tied to Josip Broz Tito (1892–1980), his policies and approaches to government (methods of rule). It is an eponym in the true sense of the word. Titoism is often (rightly) connected to the dispute between Yugoslav communists led by Tito and the Soviet Communist Party with Stalin at its helm (the Cominform dispute), as it signified a different (non-Soviet) form of socialism. The Soviet authorities (as well as those in Soviet satellite states) thus used the term in a pejorative manner, for describing Yugoslav (Tito's) heresy in relation to »true« socialism. Titoism can thus be understood as the Yugoslav type of socialism, which was primarily characterized by workers' self-management. Titoism was not so much an ideology, but rather a practice – the collective means and methods of government. It was a comprehensive social and state system. The fundamental objective of Titoism was to achieve a strong Yugoslavia. It was pan-Yugoslav in its character and its objectives and ended with the disintegration of Yugoslavia. On one hand, Titoism was the means for the country's rise, its creation and development, but on the other hand, Titoism already contained the seed of the country's dissolution.

A characteristic feature of Titoism was the unity of the national and the class-based, the federal state administration and the political system of socialist workers' self-management and the Communists' rule.

In addition to these principles of Yugoslavia and Yugoslav socialism, Titoism was primarily a political practice. As a form of government, one of its major features was the trinity of Tito's power. The elements of Titoism as a form of government are indicated by the following phrase used at the time: Tito – the Party – the Army. The Party and the Army were the basis of both Titoism and Tito's personal power. However, due to some of the fundamental elements of the system of Titoism used in Yugoslavia, both in the form of principles and levers of power, Titoism was both a creative and a destructive principle. Titoism already contained the seed of its demise. The reason why some of the fundamental elements of Titoism were able to become the means of Yugoslavia's dissolution was that the understanding of these principles differed greatly from person to person. After Tito's death, both the federal principle and the principle of self-management faced severe criticism and condemnation. This happened primarily in Serbia and within the Yugoslav People's Army. Purportedly in the name of defending Titoism, but actually for the sake of defending its own standing in the country, the Army became the main opponent of Titoism. When crisis hit both fundamental means of power in Titoism, the Party and the Army, which consequently started becoming the means of a single (national) policy and its ideas, Titoism became opposed to its very essence. As such policies and ideas were not accepted throughout Yugoslavia and were rejected because they were based on a desire for hegemony, the fundamental elements of power in Titoism came into opposition with the Yugoslavia as it existed at the time and consequently also with its federal structure. Titoism thus crumbled at one of its fundamental pillars. And the country, built on the principles of Titoism, crumbled as well.